

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 2001

13

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 2002, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Facilitair Bedrijf RuG

Omslag: Hunbed D31 bij Emmen (aquarel van Jan Wiegers, 1918).

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1732-9

PALEO-AKTUEEL

13

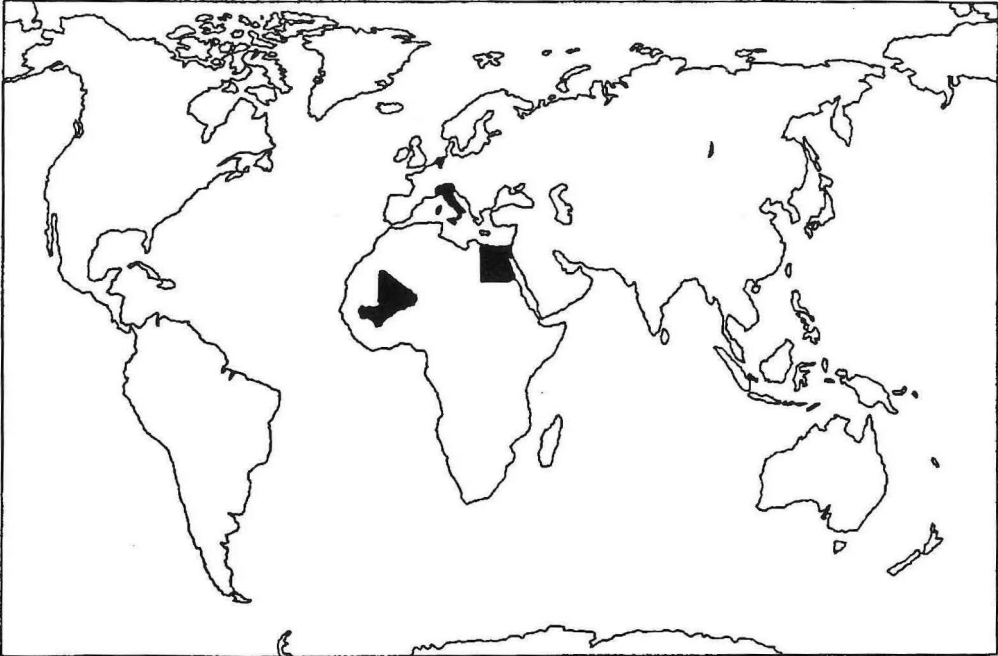
redactie

Mette Bierna
Jurjen M. Bos
Dick Stapert

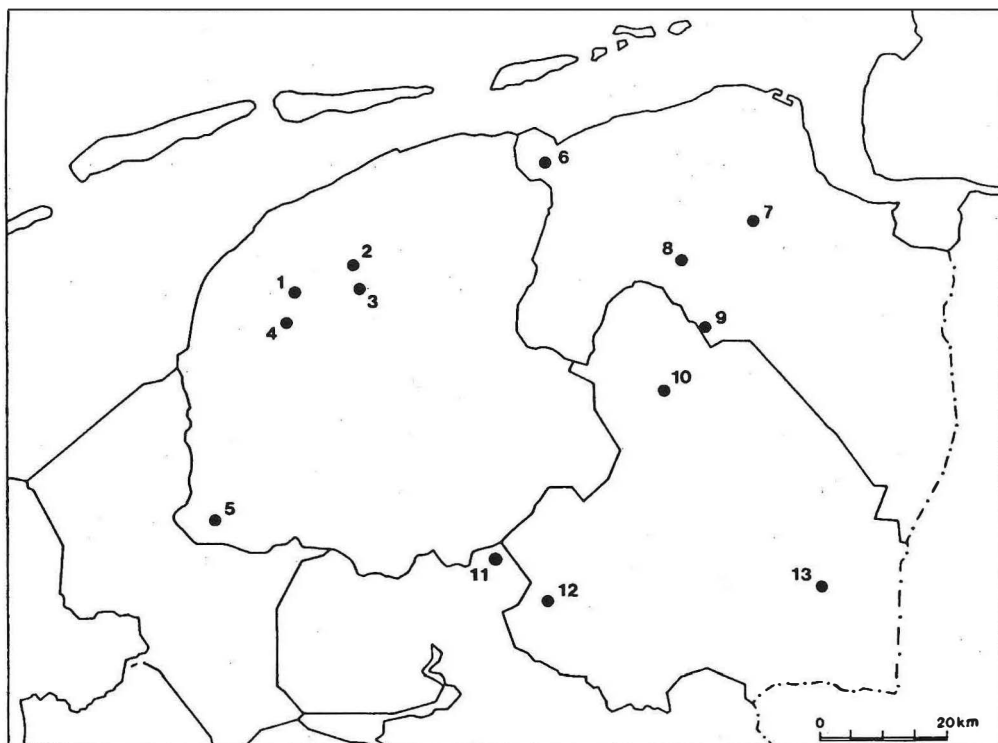
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 2002

In deze aflevering: Egypte, Italië, Mali, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Dronrijp; 2. Jelsum; 3. Leeuwarden; 4. Winsum (Fr.); 5. Hemelum; 6. Vierhuizen; 7. Wittewierum; 8. Groningen; 9. Glimmen; 10. Zeijen; 11. Eeserveld; 12. Havelte; 13. Emmen.

INHOUD

VOORWOORD

H.T. WATERBOLK Van Giffen en De Ploeg 1918-1922	9
D. STAPERT & L. JOHANSEN Een halve vuistbijl van Hemelum in Gaasterland (Fr.)	15
D. STAPERT Een geïsoleerde Levallois-afslag van het Eeserveld (Ov.)	19
V. ROTS, D. STAPERT & L. JOHANSEN De Cheddar- en Creswell-spitsen van Zeijen (Dr.): 'projectielen' of messen?	24
J.N. LANTING, M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Dateringen aan gecremeerd bot uit het Paleolithicum en vroeg-Mesolithicum: een overzicht van de stand van zaken	30
M.J.L.Th. NIEKUS & H.R. REINDERS Vuursteenvindplaatsen; sporen van jager-verzamelaars en vroege landbouwers in het Noord-Nederlandse landschap	37
M.J.L.Th. NIEKUS Een mogelijke primaire vuursteenbewerkingsplaats uit Emmen (Dr.)	41
F.T.S. BROUNEN & M.J.L.Th. NIEKUS Een 'exotische' vuurstenen bijl uit Glimmen (Gr.)	49
M.P. VAN LEUSEN & H. FEIKEN Kapen op de kust. Aanvullend en voorbereidend veldwerk in de Pontijnse regio, juli/augustus 2001	53
O.H. HARSEMA De valkuilen van de verbeelding	59
P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & M. ROOKE 'Piccarreta 13', een late bronstijdnederzetting op de kust van Zuid-Latium (Italië)	65
H.A. GROENENDIJK & P. VOS Vroege ijzertijdbewoning langs de Hunze bij Vierhuizen, gem. De Mame (Gr.)	70
S.C. ELEVELT De <i>dolia</i> van Francavilla Marittima, Zuid-Italië	74

T.B. VOLKERS	78
De <i>terra sigillata</i> uit de terp Bruggeburen bij Winsum (Fr.)	
G.J. DE ROLLER	84
Een inheems-Romeins houten kamdeksel uit de Bullepolder, gemeente Leeuwarden (Fr.)	
J. HIELKEMA	87
Een Romeinse spiegel uit een nieuw ontdekte terp in Dronrijp (Fr.)	
M.C. GALESTIN	90
Romeinse <i>lumulae</i> of kleppermannetjes?	
F. VREDE	94
Archeobotanisch onderzoek in ‘De Hunze’, gemeente Groningen (Gr.)	
L. SIKKING & R.J.T. CAPPERS	100
Eten in de woestijn: voedsel voor mens en dier op doortocht in de Westelijke woestijn van Egypte	
P.J. BAAK	107
Leembouwarchitectuur in de binnendelta van de Niger, Mali	
T. LOOIJENGA	113
Twee recente runenvondsten uit Nederland – met wellicht een Frankische connectie	
A. BAKKER	117
Een middeleeuwse schoen uit Bruggeburen, Winsum (Fr.)	
M.J.M. DE WIT	121
Archeologisch onderzoek in de kerk van Wittewierum, gemeente Ten Boer (Gr.)	

VOORWOORD

Paleo-aktueel 13 wijkt, het zal U misschien opvallen, enigszins af van vele eerdere nummers. Daarin was immers altijd volop ruimte voor veldwerkverslagen uit het (Noord-)Nederlandse boerenland. Dit jaar valt daar alleen, met enige goede wil, het onderzoek in de kerk van Wittewierum toe te rekenen. De reden ligt niet in bezuinigingen of accentverschuivingen: 2001 was het jaar van de mond- en klauwzeer-crisis, die ook voor het archeologische veldwerk zijn consequenties had.

Veel berichten dus over nieuwe zaken waar bij de uitwerking op gestoten werd, en veel berichten, wel degelijk over veldwerk, uit niet-getroffen gebieden. Het GIA en zijn erflaters hebben immers een lange traditie in buitenlands onderzoek. Veel andere landen werden terloops genoemd, maar in de eerste dertien afleveringen van *Paleo-aktueel* trof U zo, vaak meerdere malen, Albanië, België, Duitsland, Egypte, Griekenland, Groenland, Ierland, Indonesië, Irak, Israël, Italië, Libanon, Mali, Noorwegen (met Spitsbergen), Portugal, Rusland, Spanje, Tunesië en Turkije.

Noord-Nederlands veldwerk zal in *Paleo-aktueel* 14 weer beter vertegenwoordigd zijn: wij verwachten onder andere bijdragen over Borger in Drenthe, en Jardinga, Joure en Dokkum in Friesland. Met de bijdrage over de opgravingen in Dokkum schaar ook het Archeologisch Dienstencentrum te Bunschooten zich onder diegenen die van mening zijn dat *Paleo-aktueel* niet alleen een impressie geeft van een deel van de activiteiten van het GIA, maar dat het ook een belangrijke rol speelt als medium voor de Noord-Nederlandse archeologie in het algemeen.

In dit voorwoord speelde Noord-Nederland een grote rol; dat wordt deels gecompenseerd door de inhoud van deze aflevering. Zo is het verheugend een verslag te zien van een reislustige student.

De redactie hoopt dat in *Paleo-aktueel* 14 alle windstreken weer volop vertegenwoordigd zullen zijn.

De redactie

EEN GEÏSOLEERDE LEVALLOIS-AFSLAG VAN HET EESERVELD (OV.)

Dick Stapert

Vondstgeschiedenis

In het voorjaar van 1981 vond Roland G. Groenendijk (toentertijd woonachtig in Groningen; hij overleed in 1995) een vuursteen op het Eeserveld, zo'n vijf kilometer ten noorden van Steenwijk. Hij liet het voorwerp aan mij zien omdat hij dacht met een prehistorisch werktuig te maken te hebben. Tot zijn teleurstelling beschouwde ik het als een pseudo-artefact: vormgegeven door natuurlijke processen, niet door de mens.

Zijn broer Kim woonde (en woont nog steeds) in Eckelrade in Zuid-Limburg, niet ver van St. Geertruid.¹ In het voorjaar van 1983 beliep Kim samen met zijn broer enkele akkers op het Eeserveld rond de plek waar Roland enkele jaren eerder zijn vuursteen opraapte. Tijdens zijn eerste stappen op één van die akkers, nog geen twee meter van de weg, vond Kim het fraaie werktuig dat hieronder wordt beschreven (ruim 200 m verwijderd van Rolands plek). Op de akker stond jonge maïs, en de bouwvoor was zeer stenenrijk. Het gaat om een Levallois-afslag. Het stuk werd vrij snel daarna aan mij uitgeleend ter bestudering.² De vondst van Roland heb ik daarna nog eens goed bekeken; dat stuk beschouw ik echter nog steeds als een natuurproduct.

De vondst van de Levallois-afslag leidde tot uitgebreide zoektochten ter plaatse, gedurende twee dagen met een groep studenten en amateur-archeologen³, en later nog een dag in mijn eentje. Het idee was dat als er één afslag was dan moesten er meer zijn; alleen al de preparatie van een Levallois-kern zal in het algemeen enkele tientallen afslagen hebben opgeleverd. Bovendien wisten we al dat systematisch aflopen van akkers zinvol kan zijn. Een paar jaar eerder hadden zulke zoektochten op geploegde akkers in de omgeving van Mander enkele tientallen middenpaleolithi-

sche artefacten opgeleverd; de aanleiding was de vondst van een kleine driehoekige vuistbijl (Stapert, 1982). Van meerdere akkers in de omgeving van Kims vindplaats op het Eeserveld werden duizenden vuurstenen verzameld en stuk voor stuk bekeken. Duidelijke middenpaleolithische artefacten lieten zich echter niet vinden. Wel vonden we een handvol artefacten uit veel latere periodes; deze onderscheiden zich van de Levallois-afslag door hun onverweerde oppervlak. Naast een tiental afslagen en zes onregelmatige kerntjes was de opvallendste vondst een halffabrikaat van een spits (fig. 1); waarschijnlijk is het een onafgemaakte spits met holle basis zoals we die kennen uit de vroege bronstijd. Ook Kim en Roland vonden verspreide artefacten uit Mesolithicum, Neolithicum of bronstijd, maar geen andere middenpaleoliëten, ondanks meerdaagse speurtochten.⁴

De Levallois-afslag: een slachtmes?

Het ziet er dus naar uit dat de Levallois-afslag niet duidt op de aanwezigheid van een kampement in de omgeving; we zouden dan meer verwachten. Het werktuig werd daar niet vervaardigd, maar waarschijnlijk na gebruik achtergelaten. Het was al bekend dat vuistbijlen regelmatig geïsoleerd in het landschap voorkomen (Stapert, 1996); in noordelijk Nederland geldt dit waarschijnlijk voor de vuistbijlen van Wijnjeterp, Anderen (Stapert, 1976b) en Drouwen (Stapert, 1979), en er zijn veel meer voorbeelden te noemen. Een mogelijke verklaring is dat die vuistbijlen ter plaatse gebruikt werden bij het slachten van een buitgemaakt dier, en vervolgens achtergelaten. Ook de afslag van het Eeserveld zou voor zulk werk kunnen zijn gebruikt. Grotere afslagen waren zeker bruikbaar als slachtmes. Van de Belvédère-groeven werden enkele afslagen die blijkens gebruiks-

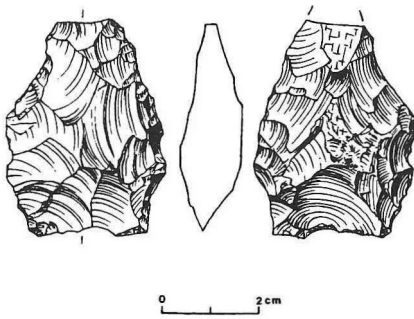

Fig. 1. Halffabrikaat van een spits. Waarschijnlijk vroege bronstijd (tek. H.R. Roelink, met kleine veranderingen door L. Johansen).

sporenonderzoek aangewend werden als vlees- of slachtmessen beschreven door Van Gijn (1988). In Duitsland zijn enkele vindplaatsen bekend waar een bosolifant werd geslacht: Lehringen en Gröbern; in beide gevallen werden 20 tot 30 afslagen achtergelaten. Te Gröbern vertonen tien afslagen duidelijke gebruikssporen, te Lehringen slechts drie (Thieme & Veil, 1985; Mania et al., 1990).

De vondst van het Eeserveld is een goed gelukte langwerpige Levallois-afslag met snijdende zijden (fig. 2). Vooral langs de linkerzijde komen scherpe hoeken voor (rond 35°); de rechterzijde bezit stompere hoeken. De afslag is vrijwel com-

pleet; distaal mist een stukje. Lengte 8,9 cm, max. breedte 4,9 cm, max. dikte 1,5 cm; gewicht rond 65 gram. De slagvlakrest is deels verdwenen als gevolg van een recente beschadiging, maar zal circa 1,5 cm lang zijn geweest en 0,5 cm dik. De afslag werd verkregen door harde percussie. Dorsaal zijn een tiental negatieven te zien uit alle richtingen: kenmerkend voor de Levallois-techniek. Slechts een klein restantje van een oud vorstspijtvlak bleef bewaard bij de basis. De afslag bestaat uit aantrekkelijke 'gevlamde' fijnkorrelige vuursteen, bruin met grijze banden; het betreft noordelijke vuursteen van uitstekende kwaliteit.

Het stuk is bedekt met windlak. Windlak is vrijwel altijd geassocieerd met 'kleine putjes' in het oppervlak (Stapert, 1976a); met name ventraal zijn vele van deze putjes zichtbaar (fig. 3). Witte patina komt voor in de vorm van strepen, vooral dorsaal; dit patroon is waarschijnlijk ontstaan door inwerking van humuszuren uit plantwortels. Langs de zijden komen vele 'retouches' voor; deze zijn geheel of grotendeels het gevolg van periglaciale bodemverknedingen zoals krypturbatie. Met name langs de dunne linkerzijde komen ventraal ook grovere onregelmatige retouches voor, resulterend in een enigszins 'getande' rand, een karakteristiek resultaat van krypturbatie. Op dit proces wijst ook de omstandigheid dat met

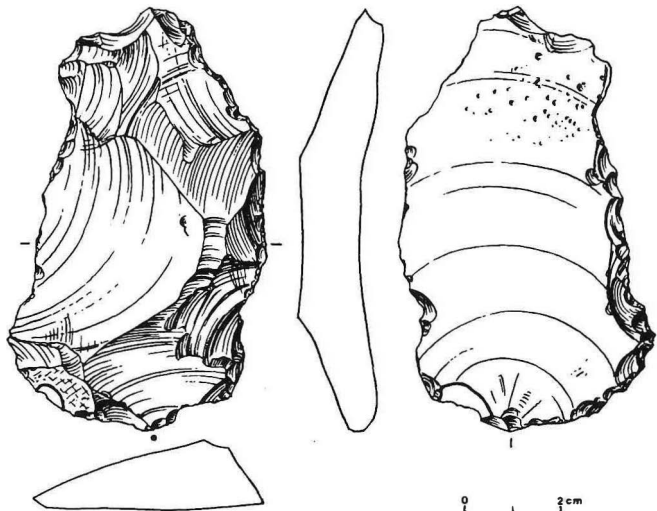

Fig. 2. De Levallois-afslag van het Eeserveld (tek. H.R. Roelink, met kleine veranderingen door L. Johansen).

een stereomicroscop honderden 'drukkegeltjes' te observeren zijn; ook vrij veel krassen zijn aan contact met andere stenen tijdens periglaciaire bodemverknedingen toe te schrijven, evenals enkele plekjes met 'frictieglans'. Randen en ribben zijn enigszins afgerond, waarschijnlijk door langzame oplossingsprocessen in de bodem. Het scala oppervlakteveranderingen is volledig vergelijkbaar met dat van andere middenpaleolieten van het Fries/Drentse keileemplateau.

De vindplaats

De vindplaats op het Eeserveld heeft als coördinaten 203,50/538,75. Het Eeserveld is de noordelijke uitloper van de Woldberg. Deze heuvel maakt samen met de Bisschopsberg en andere heuvels deel uit van een stuwmorene-boog rond het glaciaire bekken van Steenwijk (zie fig. 4). Dit bekken ontstond gedurende een stilstandsfase van het Saalien-landijs tijdens zijn langzame terugtocht naar het noorden (zie Ter Wee, 1979; Rappol, 1992). De opgestuwde heuvels aan weerszijden van het bekken laten NO-ZW strekkingen zien op

de hoogtelijnenkaart: de toenmalige stroomrichting van het landijs. De Woldberg in de westflank is maximaal ruim 20 m hoog. De vindplaats bevindt zich niet op het hoogste deel, maar ongeveer halverwege de helling naar het noordwesten, op een hoogte van 9 à 10 m +NAP. Ongetwijfeld had men hier een goed uitzicht, vooral over het dal van de Linde, althans in perioden zonder dichte bebossing. Een vergelijkbare locatie is bekend van een vuistbijl in Gaasterland (Hemelum; zie het artikel van Stapert & Johansen in dit nummer).⁵

De landschappelijke positie geeft ons direct een terminus post quem voor de Levallois-afslag: het werktuig werd achtergelaten na de Saalien-ijsbedekking, en dateert dus uit het Eemien of de eerste helft van het Weichselien. Meerdere boringen werden in 1983 uitgevoerd op het terrein. Bij de vindplaats is de stratigrafie als volgt, van boven naar beneden: 0-35 cm: bouwvoor met veel stenen; 35-50 cm: keizand; 50-70 cm: verweerde (zandige) grijze keileem met bruine vlekken; 70-dieper dan 120 cm: lemige grijsbruine keileem. De Levallois-afslag is afkomstig uit het keizand.

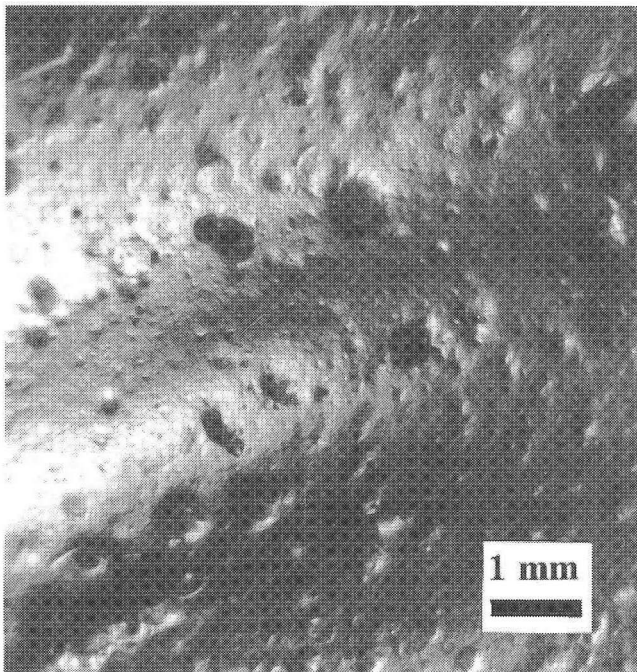

Fig. 3. Foto van het ventrale vlak van de Levallois-afslag, gemaakt met een stereomicroscop. Vele 'kleine putjes' zijn zichtbaar, en enkele 'drukkegeltjes'; het oppervlak is bedekt met windlak (foto D. Stapert).

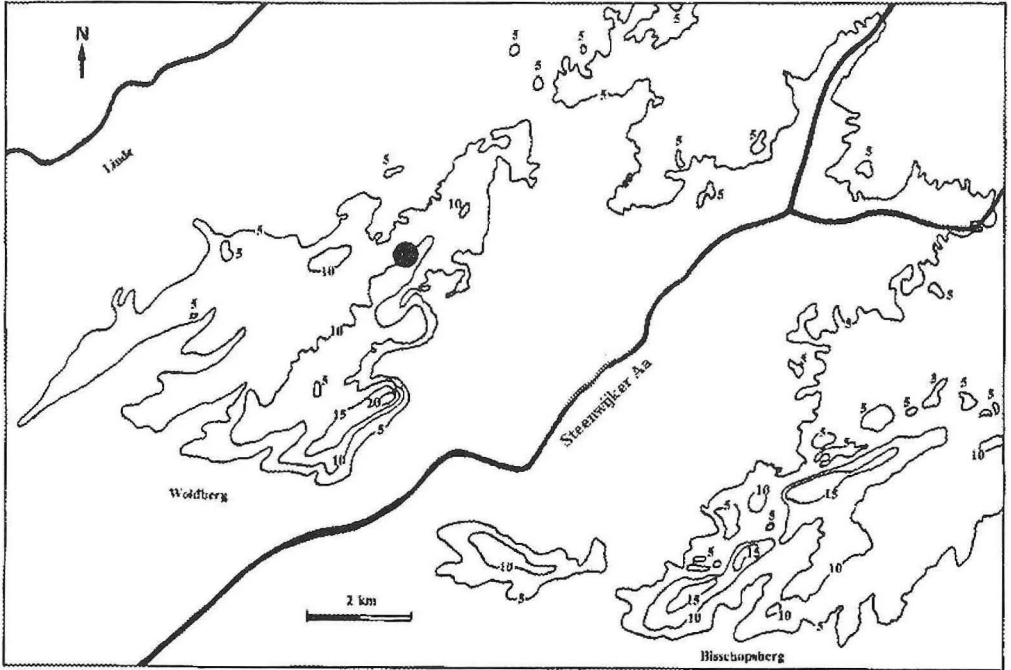

Fig. 4. Hoogtelijnenkaartje van het glaciaal bekken van Steenwijk. De vindplaats van de Levallois-afslag is met een dikke stip aangegeven (tek. L. Johansen).

Een nadere culturele toewijzing dan 'midden-paleolithisch' is niet mogelijk. Het belang van de vondst schuilt vooral in het feit dat aannemelijk gemaakt kon worden dat het stuk geïsoleerd voorkwam. Kennelijk maakten Levallois-afslagen, net als vuistbijlen, soms deel uit van de bagage tijdens trek- of jachttochten door Neanderthalers.

Summary

An elongated Levallois flake (with a length of c. 9 cm) was found on the Eeserveld, which is part of a series of ice-pushed moraine hills bordering a glacial basin near Steenwijk. The hills were formed during the Saalian glaciation. Despite intensive searching, no other Middle Palaeolithic artefacts were found in the vicinity. It therefore appears that the flake occurred isolated, just like several handaxes known from the same region. Maybe it was used in butchering at a kill site. The implement must derive from bouldersand occurring on top of the Saalian boulderclay; it cannot

be dated more closely than to the Eemian or the first half of the Weichselian. The flake shows the following surface modifications: windgloss, small pits, white patina, slight rounding of edges, cryoturbation retouches, scratches and pressure cones: the same range of weathering phenomena as exhibited by other Middle Palaeolithic finds from the same geological context in the northern Netherlands.

Noten

1. Albert Kim Groenendijk (nu verbonden aan het Laboratorium voor Prehistorie van de katholieke universiteit te Leuven) heeft veel bijgedragen aan de studie van de Oude Steentijd. Samen met Jean-Pierre de Warrimont speelde hij een grote rol in het onderzoek van de Belvédère-groeve bij Maastricht. Ook hun inspanningen, samen met Erik Meijs, bij de ontdekking en het onderzoek van de belangrijke vindplaats te Veldwezelt in België (sinds 1995; zie Bringmans et al., 2000) waren van cruciaal belang.
2. Publicatie van deze vondst heeft lang op zich laten wachten. Ik bedank Inger Woltinge, studente archeo-

logie te Groningen; zij herinnerde mij aan deze *unfinished business*. Kim Groenendijk ben ik dankbaar voor zijn geduld en voor nadere informatie per brief (27 maart en 21 april 2002). Hij is overigens van mening dat de vondst van Roland een werktuig is.

3. Deelnemers aan de groepszoektochten in november en december 1983 waren: Herman Bouman, Ellie Engelsman, Gilles de Langen, Gineke Meinders, John Smit, Dick Stapert en Arnold Zandbergen.
4. Kim oppert in zijn brief daarom de mogelijkheid dat de Levallois-afslag uit wegverhardingsmateriaal afkomstig is; zelf acht ik de kans daarop zeer gering.
5. Op de Veluwe werden enkele bladspitsen gevonden in een vergelijkbare landschappelijke positie; deze werktuigen dateren uit de eindfase van het midden-Paleolithicum (zie het artikel van Stapert et al. in *Paleo-aktueel* 4, 1993).

Literatuur

- Bringmans, P.M.M.A., S. Bubel, A.J. Groenendijk, E.P.M. Meijs, J.-P. de Warrimont, F. Gullentops & P.M. Vermeersch, 2000. The Middle Palaeolithic valley settlements at Veldwezelt-Hezerwater Belgium Limburg: excavation campaign 2000. *Notae Praehistoricae* 20, pp. 7-19.
- Gijn, A. van, 1988. A functional analysis of the Belvédère flints. In: W. Roebroeks, From find scatters to early hominid behaviour: a study of Middle Palaeolithic riverside settlements at Maastricht-Belvédère (the Netherlands). *Analecta Praehistorica Leidensia* 21, pp. 151-157.
- Mania, D., M. Thomae, Th. Litt & Th. Weber, 1990. *Neumark – Gröbern. Beiträge zur Jagd des mittelpaläolithischen Menschen*. Halle.
- Rappol, M. (red.), 1992. In de bodem van Drenthe. *Geologische gids met excursies*. Amsterdam.
- Stapert, D., 1976a. Some natural surface modifications on flint in the Netherlands. *Palaeohistoria* 18, pp. 7-41.
- Stapert, D., 1976b. Middle Palaeolithic finds from the Northern Netherlands. *Palaeohistoria* 18, pp. 43-72.
- Stapert, D., 1979. The handaxe from Drouwen (province of Drenthe, the Netherlands), and the Upper Acheulean. *Palaeohistoria* 21, pp. 127-142.
- Stapert, D., 1982. A Middle Palaeolithic artefact scatter, and a few younger finds, from near Mander NW of Ootmarsum (province of Overijssel, the Netherlands). *Palaeohistoria* 24, pp. 1-33.
- Stapert, D., 1996. Vuistbijlen: raadselachtige werktuigen uit de Oude Steentijd. *Paleo-aktueel* 7, pp. 9-13.
- Thieme, H. & S. Veil, 1985. Neue Untersuchungen zum eemzeitlichen Elefanten-Jagdplatz Lehringen, Ldkr. Verden. *Die Kunde*, N.F. 36, pp. 11-58.
- Wee, M.W. ter, 1979. *Toelichting bij de geologische kaart van Nederland 1:50.000. Blad Emmen West (17W) en Emmen Oost (17O)*. Haarlem.